

**РОЗДІЛ 5 «ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО;
ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО»**

УДК 349.422

Корнієнко Г. С.,

кандидат юридичних наук, доцент,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: gannakor@ukr.net
ORCID 0000-0002-70621027

ЩОДО СТРУКТУРИ ПРАВОВІДНОСИН У СФЕРІ АГРОБІЗНЕСУ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано особливості правовідносин у сфері агробізнесу на основі дослідження власне аграрних відносин, господарської діяльності (підприємництва) та агропромислового комплексу. Надано всебічний аналіз відносин у сфері бізнесу в аграрній галузі. Встановлено їх об'єктний та суб'єктний склад, який є вузьчим, ніж у аграрно-правових відносинах. Наголошено, що об'єкт правовідносин у сфері агробізнесу, суть якого виражається через дію – різну за змістом і характером, є плюралістичним за своєю природою, що зумовлює його багаторівневність та складність. Суб'єктами правовідносин у зазначеній сфері виступають сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм (фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські акціонерні товариства, сільськогосподарські товариства з обмеженою відповідальністю, сільськогосподарські приватні підприємства та інші), а також ті, що забезпечують виробництво та рух виробленої сільськогосподарської продукції (підприємства у сфері інформаційного, матеріально-технічного та логістичного забезпечення. У цьому ж аспекті досліджено співвідношення агробізнесу та агропромислового комплексу, які за своєю сутністю не є тотожними поняттями. В основу їх виокремлення покладено орієнтацію діяльності суб'єктів господарювання: в агропромисловому комплексі – виробничо-збутова, а в агробізнесі – маркетингова.

Ключові слова: правовідносини, суб'єкт, об'єкт, агробізнес, підприємництво, господарська діяльність.

The article analyzes the peculiarities of legal relations in the sphere of agribusiness on the basis of research on agrarian relations, economic activity (entrepreneurship) and agro-industrial complex. A comprehensive analysis of relations in the field of business in the agricultural sector is given. Their object and subject composition is established, which is narrower than in agrarian-legal relations. It is emphasized that the object of legal relations in the field of agribusiness, the essence of which is expressed through action - different in content and character, is pluralistic in nature, which causes its multilevel and complexity. The subjects of legal relations in the said sphere are agricultural enterprises of various organizational and legal forms (farms, agricultural cooperatives, agricultural joint-stock companies, agricultural limited liability companies, agricultural private enterprises, etc.), as well as those providing agricultural production and production. products (enterprises in the field of information, logistical and logistical support. The same aspect explores the relationship between agribusiness and agro-industrial complex, which are not inherently identical concepts. The basis for their isolation is the orientation of business entities: in the agro-industrial complex - production and marketing, and in agribusiness - marketing.

Key words: legal relations, subject, object, agribusiness, entrepreneurship, economic activity.

Постановка проблеми та її актуальність. Будь-яке правовідношення являє собою відносини між певними особами, які встановлюються та регулюються нормою права, що визначається з урахуванням специфіки окремо взятої сфери, в якій ця норма повинна панувати незалежно від волі будь-кого. Як наслідок, кожне правовідношення можна розглядати, як органічне поєднання двох його складових: власне відносин та їх юридичного визначення. Перша складова – це матеріальна частина правовідносин, друга – формальний елемент, завдяки якому фактичні відносини набувають юридичної форми.

Право являє собою систему правових відносин, які виражаються у формі взаємних прав та обов'язків, поєднують їх учасників у певну правову спільноту, визначаючи їх поведінку відносно один одного, спрямовану на задоволення конкретних потреб та отримання суспільних благ.

Зважаючи на це загальне положення, аграрне право справедливо визначається самостійною галуззю, норми якої регулюють суспільні відносини, що виникають у процесі виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, а також при здійсненні пов'язаної з нею господарської діяльності. Предмет аграрного права, як і будь-якої іншої галузі права, становить певне коло суспільних відносин, що регулюється нормами даної галузі. І, безумовно, таким відносинам притаманні власні особливості, завдяки яким вони відрізняються з-поміж інших суспільних відносин [1, с. 10]. Специфіка аграрних відносин зумовлює і особливості їх правової регламентації. При регулюванні цих правовідносин слід враховувати, що виникають вони у ризикованій сфері діяльності, яка характеризується періодичністю, циклічністю виробничих процесів, пов'язаних з живими організмами та природно-кліматичними умовами.

Отже, аграрні відносини – це урегульований нормами аграрного права комплекс суспільних відносин, що виникають між сільськогосподарськими товаровиробниками, з одного боку, та іншими видами господарюючих суб'єктів, членами сільськогосподарських підприємств і їх найманими працівниками, органами державної влади й органами місцевого самоврядування – з другого, з приводу конкретних об'єктів (майна, земель, праці тощо) на підставі певних юридичних фактів, змістом яких виступають взаємозумовлені права й обов'язки їх учасників у сфері сільськогосподарської та пов'язаної з нею діяльності [1, с. 18].

У свою чергу, агробізнес, з правової точки зору, можна визначити як діяльність, що здійснюється систематично з метою отримання прибутку в процесі виробництва, переробки, зберігання, транспортування й реалізації сільськогосподарської продукції та сировини. Водночас слід підкреслити, що йдеться не про діяльність як таку або взагалі будь-яку, а лише про ту, яка набула суспільного характеру і спрямована на отримання прибутку. Зрозуміло, що такий вид діяльності об'єктивується у вигляді суспільних відносин. Надаючи відносинам між суб'єктами агробізнесу форми правових, держава наділяє цих суб'єктів правами та покладає на них відповідні обов'язки, забезпечуючи їх державним примусом [2, с. 159].

Однак всупереч тому, що агробізнес досить часто розглядають як сукупність певних відносин, у доктрині аграрного права й до сьогодні не існує однозначної думки щодо визначення кола відносин, які становлять основу агробізнесу. Одні вчені вважають елементами агробізнесу виробництво та переробку сільськогосподарської продукції, інші – обслуговування цих процесів [3, с. 29–30].

Зважаючи на це, **метою даної статті** є визначення структури правовідносин у сфері агробізнесу, виходячи з особливостей останньої, її суб'єктного та об'єктного складу, виокремлення спільних та відмінних складових на основі з'ясування співвідношення з господарською сферою та агропромисловим комплексом

Виклад основного матеріалу. Вихідними положеннями для осмислення, аналізу та узагальнення окресленої проблематики виступають дослідження поняття господарської діяльності та співвідношення її з агропромисловим комплексом (далі – АПК) та агробізнесом.

Під господарською діяльністю, виходячи з ч.1 ст. 3 Господарського кодексу України, розуміється діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, яка спрямована

на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність [4]. Буквальне значення цього законодавчого терміна відбиває такі сутнісні ознаки, як: 1) вчинення відповідних активних дій суб'єктами господарювання; 2) сферою їх діяльності виступає суспільне виробництво, що спрямоване на виготовлення та реалізацію результатів діяльності, які мають цінову визначеність. Доктринальними ознаками господарської діяльності, які визначаються в науково-правовій літературі, є: а) її здійснення у сфері суспільного виробництва, а не у сфері особистого споживання; б) суспільне виробництво знаходить своє відображення у використанні майна або майнових прав; в) діяльність організовує виробництво. Таким чином, спрощене розуміння господарської діяльності зводиться до того, що вона фактично є організаційно-майновою діяльністю [5, с. 13]. На нашу думку, відносини у сфері споживання не входять до складу агробізнесу, але й ігнорувати їх не можна, оскільки потрібно враховувати кількість і якість продукції, яка виробляється суб'єктами агробізнесу, з метою забезпечення продовольчої безпеки країни.

Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» у ст. 1 господарську діяльність визначає як будь-яку діяльність, в тому числі підприємницьку, пов'язану з виробництвом і обміном матеріальних та нематеріальних благ, що виступають у формі товару [6].

Поряд із цим у п.14.1.36 Податкового кодексу України надано трактування господарської діяльності як діяльності особи, що пов'язана з виробництвом (виготовленням) та/або реалізацією товарів, виконанням робіт, наданням послуг, спрямована на отримання доходу і проводиться такою особою самостійно та/або через свої відокремлені підрозділи, а також через будь-яку іншу особу, що діє на користь першої особи, зокрема за договорами комісії, доручення та агентськими договорами [7].

Згідно з ч.2 ст.3 Господарського кодексу України господарська діяльність є такою, що здійснюється для досягнення економічних і соціальних результатів та з метою одержання прибутку, є підприємництвом, а суб'єкти підприємництва – підприємцями. Визначення поняття «підприємництво» сформульовано і в ст. 42 Господарського кодексу України та розуміється як самостійна, ініціативна, систематична на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [4].

В. С. Мілаш, аналізуючи специфіку господарської діяльності, звертає увагу на такі елементи: 1) сфера її здійснення (сфера суспільного виробництва); 2) зміст (виробництво суспільних благ, що мають мінову та споживчу вартість, для задоволення потреб інших учасників господарських відносин та реалізація цих благ у товарній формі на іншій еквівалент); 3) суб'єкти, які її здійснюють (ними є суб'єкти господарювання); 4) інтереси, які виникають та мають бути реалізовані під час її здійснення (приватні інтереси в одержанні прибутку та/або досягненні інших соціально-економічних результатів, які є об'єктами як приватних, так і публічних інтересів) [8, с. 57].

Підприємництво як економічний феномен – складова категорія бізнесу. Бізнес – поняття ширше, ніж підприємництво, воно охоплює відносини, що виникають між усіма учасниками ринкової економіки, включаючи не тільки підприємців, а й споживачів, найманих працівників, державні структури. Як елемент бізнесу, підприємництво не може бути відокремлене від праці, від ведення господарства, від привласнення. Праця і підприємництво – процеси цілеспрямованої діяльності, направленої на виробництво матеріальних та духовних благ. У такому тандемі підприємництво складає змістовний, якісний бік діяльності, який характеризується самопримусом суб'єктів, що вибрали цю діяльність [9, с. 21].

Із зазначеного є очевидним, що мова йде про товарність господарської діяльності, тобто з економічного погляду це означає, що товарне виробництво складає форму суспільного виробництва, коли продукти виробляються не для власного споживання виробника, а для продажу, тобто для споживання іншими членами суспільства. Отже, продукт праці стає товаром, а виробник

– товаровиробником [11, с. 7].

Таким чином, агробізнес, з економічної точки зору, – це сукупність економічних відносин у сільському господарстві, а з правової – форма підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки нашої держави, який включає: відносини з приводу виробництва сільськогосподарської продукції та сировини; усі відносини, пов'язані з переробкою, зберіганням, транспортуванням та реалізацією виробленої продукції; відносини з матеріально-технічного та наукового забезпечення виробників сільськогосподарської продукції. В основі агробізнесу лежить, як правило, приватна власність на землю, засоби виробництва, вироблену продукцію.

Виходячи з наведеного, відносини у сфері агробізнесу регулюють правові норми, які притаманні власне аграрним відносинам, тобто комплекс взаємопов'язаних земельних, майнових, організаційно-управлінських, та інших відносин у сфері сільськогосподарської діяльності. При цьому поєднуються дві сфери правового регулювання сільськогосподарської діяльності: 1) традиційна галузь аграрних відносин, яка формується під час виробництва продукції рослинництва і тваринництва; 2) діяльність (переробка та реалізація такої сільськогосподарської продукції), пов'язана з матеріально-технічним, інформаційним, аграрно-логістичним забезпеченням даного процесу, а також товарно-грошові (договірні) відносини.

У свою чергу, правове регулювання питання щодо проблем, які стосуються об'єктів правовідносин у сфері агробізнесу, здійснюється через загальні положення про об'єкти відповідно до цивільного законодавства України. Відповідно до сучасних концепцій об'єкти правовідносин характеризують та класифікують за різними підставами: за кількістю предметів (явищ), які можуть стати об'єктом правовідносин: а) моністичні, б) плюралістичні; за характером об'єкта: а) об'єкт – річ, б) об'єкт – дія, в) об'єкт – результат, г) об'єкт – благо, ґ) змішаний об'єкт; за наявністю ієрархії об'єктів у правовідносинах: а) однорівневі, б) багаторівневі; за ступенем складності: а) прості, б) складні; залежно від ролі об'єкта у правовідносинах: а) об'єктні (об'єкт є завжди і в усіх відносинах), б) безоб'єктні (умовні – об'єкта немає лише в деяких правовідносинах; безумовні – у всіх правовідносинах об'єкта не існує) [12, с. 143]. Проаналізувавши вказані підходи до визначення правової природи об'єкта правовідносин у сфері агробізнесу, можна констатувати, що об'єкт даних правовідносин є плюралістичним. Основу цього об'єкта складає дія, він багаторівневий, складний.

Позиція прихильників плюралістичного напрямку в теорії правовідносин ґрунтується на положенні, що об'єктом права виступає дія. Зокрема, О. С. Іоффе у свій час стверджував, що лише діяльність людини, людська поведінка, виражена в діях або бездіяльності, здатні до реагування на правовий вплив, тому існує один і єдиний об'єкт правомочності й обов'язку, а отже, і об'єкт правовідносин – людська поведінка, діяльність або дії людей [13]. У цьому контексті в юридичній літературі справедливо відмічається, що об'єктом правовідносин виступає поведінка його суб'єктів, спрямована на досягнення юридичних наслідків [14]. Представники загально-правової теорії цілком обґрунтовано роблять висновок про те, що іноді метою правовідносин є результат поведінки: «багато правовідносин і встановлюються заради того, щоб шляхом поведінки осіб домогтися певного результату, в цьому випадку не поведінка буде об'єктом правовідносини, а саме результат поведінки» [15].

Агробізнес поєднує види діяльності учасників аграрного ринку, які безпосередньо або опосередковано беруть участь у виробництві кінцевих продуктів харчування і які пов'язані між собою «продуктовим ланцюгом»: виробництво – переробка – реалізація.

Виробництво в цьому контексті слід розуміти як діяльність, яка здійснюється з метою вироблення сировини, різних матеріалів, які вимагають певної обробки (переробки), щоб надати отримані продукти такої діяльності споживачеві у вигляді товарів. Це, як правило, перший етап тривалого процесу, в результаті якого продукція (товар) стане готовою і придатною для споживання.

Аналізуючи правовідносини у сфері агробізнесу, не слід залишати поза увагою ту обставину, що, власне, сільське господарство (сільськогосподарське виробництво) і виступає видом

господарської діяльності з виробництва продукції, яка пов'язана з біологічними процесами її вирощування, призначеної для споживання в сирому і переробленому вигляді та для використання на нехарчові цілі [16].

Звісно, головним об'єктом правовідносин у сфері агробізнесу є земельні ділянки сільськогосподарського призначення, якими, згідно з ч.1, 2 ст. 22 Земельного кодексу України, визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, у тому числі інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей. До земель сільськогосподарського призначення належать: а) сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелogi); б) несільськогосподарські угіддя (господарські шляхи і прогони, полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, крім тих, що віднесені до земель інших категорій, землі під господарськими будівлями і дворами, землі під інфраструктурою оптових ринків сільськогосподарської продукції, землі тимчасової консервації тощо) [17].

До складу об'єктів правовідносин агробізнесу також зазвичай відносять загальнопоширені корисні копалини, лісові та водні об'єкти, що можуть використовуватися сільськогосподарським товаровиробниками у своїй виробничо-господарській діяльності.

Як слушно зауважив В. Ю. Уркевич, виробництво аграрної продукції не може здійснюватися без використання сільськогосподарських рослин і тварин, а також такого майна, як будівлі, споруди (будівлі для утримання робочої та продуктивної худоби, ферми, виробничі комплекси, споруди для переробки чи зберігання сільськогосподарської продукції, адміністративні приміщення, облаштування, матеріальні цінності, цінні папери, грошові кошти тощо [1, с. 18], що по своїй суті виступає матеріально-технічним забезпеченням у сфері агробізнесу.

Отже, об'єктом правовідносин у сфері агробізнесу є землі сільськогосподарського призначення та нерозривно пов'язані нею об'єкти (лісові, водні тощо), а також діяльність, яка пов'язана з виробництвом, переробкою та реалізацією продукції отриманої від її використання.

Агробізнес як відносно нове правове явище має свої характерні ознаки, що роблять його відмінним, зокрема АПК. Найважливішою специфічною ознакою, на наш погляд, є орієнтація (характер) діяльності суб'єктів господарювання: в АПК – виробничо-збутова орієнтація, а в агробізнесі – маркетингова. З огляду на це варто навести глибоку й ґрунтовну думку І. А. Абрамовича, який, досліджуючи поняття та передумови виникнення агробізнесу, дійшов висновку, що новизна економічних відносин в агробізнесі полягає у зміщенні акцентів з виробництва і виробничих відносин з сільського господарства та його економіки на цілий «продуктовий ланцюг» та маркетинг. Аграрний бізнес, як стверджує вчений, – це особлива підсистема економічних відносин, що склалася в аграрному секторі розвинених країн внаслідок злиття аграрного, промислового і торгового капіталу у процесі поглиблення інтеграційних зв'язків між сільським господарством та промисловістю (вертикальної інтеграції). Як наслідок, автор розглядає агробізнес як найбільш прогресивну і високоефективну форму спільної організації виробництва продовольства, в якій усі його галузі заінтегровані в одній структурно завершеній, збалансованій, технологічно, економічно та організаційно пов'язаній системі, основне завдання якої полягає в максимальному забезпеченні населення продовольчими товарами [18].

Убачається вираженою й позиція О. М. Савельєвої, яка, з'ясовуючи сутність предмета аграрного права та його складових на основі концепції сталого розвитку, стверджує, що предметом аграрного права виступають однорідні, вольові, стійкі, повторювані аграрні суспільні відносини, які можуть піддаватися правовому регулюванню, об'єктивно вимагають цього і закріплюються в існуючій системі аграрних правових норм [19, с. 27]. Вчена, аналізуючи структуру предмета аграрного права, акцентує увагу на системному характері останнього та відмічає, що складовою сучасного аграрного права також виступають аграрні інформаційні відносини, які виникають і функціонують з приводу: 1) забезпечення сільськогосподарським товаровиробникам доступу до

окремих видів необхідної їм інформації; 2) інформаційного обміну в процесі функціонування системи моніторингу аграрного ринку; 3) розвитку системи сільськогосподарського дорадництва; 4) міжнародного інформаційного співробітництва в аграрній сфері [19, с. 152]. Отже, предмет аграрного права – поняття динамічне за своєю суттю, оскільки він видозмінюється, розширюється у зв'язку з виникненням нових, сучасних, актуальних правовідносин в аграрній сфері.

Завдяки цьому розкриваються додаткові складові розглядуваних правовідносин. Так, організаційно-правове їх забезпечення є неможливим, наприклад, без логістичних та інформаційних відносин у цій сфері.

Головна мета агробізнесу полягає у виробництві сільськогосподарської продукції, забезпеченні соціально орієнтованої діяльності агробізнесу та внутрішньосистемного обслуговування об'єктів агробізнесу. Виходячи із цього, суб'єктами аграрного бізнесу виступають, насамперед, підприємці – особи, які здійснюють діяльність на свій ризик та під свою економічну і юридичну відповідальність.

Виробників сільськогосподарської продукції, як правило, законодавство називає «підприємствами» і «підприємцями». В умовах ринкової економіки вони можуть бути засновані на будь-якій формі власності і самостійно обирати організаційно-правову форму. При цьому аграрному підприємству (підприємцю) притаманні такі головні риси і принципи діяльності: по-перше, основним предметом їх діяльності виступає виробництво сільськогосподарської продукції; усі інші види сільськогосподарської діяльності (в тому числі, переробка і реалізація продукції) мають допоміжний характер; і, по-друге, основним засобом виробництва є, передусім, земля, а також інші природні ресурси.

З цієї позиції варто дослідити суб'єктний склад правовідносин у сфері агробізнесу України та його зв'язок із суб'єктами аграрних правовідносин.

Оскільки об'єктом правовідносин у сфері агробізнесу вважається дія (діяльність), реалізація якої залежить від поведінки конкретного суб'єкта, то останній знаходиться у залежності від певної дії. Отже, суб'єктом слід вважати особу, наділену властивістю здійснювати певні дії, діяльність [19, с. 79]. Важливо розуміти, що реалізація дії залежить від поведінки конкретного суб'єкта.

За загальним правилом суб'єкту права притаманні дві головні ознаки. По-перше, це особа – учасник суспільних відносин, яка за своїми властивостями фактично може бути носієм суб'єктивних юридичних прав та обов'язків. Вона повинна володіти: а) зовнішньою відокремленістю; б) персоніфікованістю; в) здатністю виробляти, виражати та виконувати персоніфіковану волю. По-друге, така особа дійсно здатна брати участь у правовідносинах, набула властивостей суб'єкта права через юридичні норми [20, с. 379].

Суб'єкти аграрного права та суб'єкти агробізнесу треба розрізняти. На думку В. М. Єрмоленко, суб'єктом аграрного права є особа, визначена законодавством, яка наділена сукупністю прав і обов'язків, достатніх для забезпечення участі у аграрних правовідносинах [21, с. 79]. Відповідно, й суб'єкти аграрного права мають найзагальний поділ на фізичних і юридичних осіб.

Таким чином, до суб'єктів правовідносин у сфері агробізнесу відносяться сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм (фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські акціонерні товариства, сільськогосподарські товариства з обмеженою відповідальністю, сільськогосподарські приватні підприємства, фізичні особи підприємці) та інші, а також ті, що забезпечують виробництво та рух виробленої сільськогосподарської продукції (підприємства у сфері інформаційного, матеріально-технічного та логістичного забезпечення).

На відміну від суб'єктів аграрного права, спільним для суб'єктів агробізнесу є те, що їх діяльність: а) здійснюється з метою отримання прибутку; б) вона має свою специфіку – характеризується періодичністю, циклічністю виробничих процесів, пов'язаних із живими організмами та природно-кліматичними умовами.

Суб'єкти агробізнесу одночасно можуть бути і суб'єктами аграрного права. Однак слід зазначити, що залежно від характеру правовідносин коло суб'єктів може бути різним за своїм обсягом. За певних обставин одні й ті самі суб'єкти можуть мати статус суб'єкта як в агробізнесі, так і в аграрному праві, і навпаки.

Висновок. Підсумовуючи вищенаведене, варто відзначити, що в Україні останніми роками відбувся перехід від стадії «сільське господарство УРСР» до стадії «агробізнес в незалежній державі». Наразі ми маємо прогресивний агробізнес з цільовим орієнтиром на світовий розвиток. Для українського агробізнесу характерна наявність власника або двох-трьох партнерів, які особисто обізнані та безпосередньо отримують інформацію про те, що відбувається в господарстві (бізнесі). Правовідносини у сфері агробізнесу мають свою, вже сформовану часом, однак до кінця не закріплену та законодавчо врегульовану структуру. Вони становлять комплекс взаємопов'язаних виробничих, матеріально-технічних, інформаційних, аграрно-логістичних, товарно-грошових (договірних), майнових, земельних та інших суспільних відносин. Виходячи із цього, існує нагальна потреба перегляду усталених поглядів науковців на сутність категорії «агробізнес» та «правовідносини у сфері агробізнесу».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 16 : Земельне та аграрне право / М. В. Шульга, В. В. Носік, П. Ф. Кулинич та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2019. 696 с.
2. Корнієнко Г. С. Агробізнес як правова категорія. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 147. С. 151–162.
3. Березівський Я. П. Понятійний апарат трактування суті підприємництва, бізнесу та агробізнесу. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С. З. Гжицького*. 2009. Т. 11, № 1(40). С. 23–31.
4. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/436-15>.
5. Хозяйственное право: учебник / В. К. Мамутов, Г. Л. Знаменский, К. С. Хахулин и др.; под ред. В. К. Мамутова. Киев : Юринком Интер, 2002. 912 с.
6. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16.04.1991р. № 959-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/959-12>.
7. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12. 2010р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2755-17>.
8. Мілаш В. С. Господарське право: курс лекцій. У 2-х ч. Харків: Право, 2008. Ч. 1. 496 с.
9. Основи підприємництва та бізнесу : підручник / В. К. Збарський, О. І. Стешук; за ред. В. К. Збарського. Вінниця : НОВА КНИГА, 2004. 464 с.
10. Основи підприємницької діяльності та агробізнесу: навч. посіб. / за ред. І. І. Червена, В. С. Шибаніна, С. І. Мельникова. Миколаїв: МДАУ, 2007. – 290 с.
11. Правове регулювання господарської діяльності в агропромисловому комплексі України : навч. посіб. / Т. О. Коваленко, С. І. Марченко. Київ: ЮрінкомІнтер, 2015. 296 с.
12. Ермолаева Е. В. Объект правоотношения: историко-теоретическое исследование : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Ульяновск, 2004. 157 с.
13. Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ленинград, 1949. С. 82—88.
14. Основы права : учебник / З. Г. Крылова, Э. П. Гаврилов, В. И. Гуреев и др.; под ред. З. Г. Крыловой. 400 с. URL: <http://www.bibliotekar.ru/osnovyprava-2/10.html>.
15. Общая теория права : курс лекций ; под общ. ред. профессора В. К. Бабаева. Нижний Новгород : 1993. 488 с. URL: http://www.kursach.com/biblio/0010004/140_2.html.

16. Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років : Закон України від 18.01.2001р. № 2238-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2238-14>.
17. Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001р. № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2768-14>.
18. Абрамович І. А. Теоретичні основи та форми прояву аграрного бізнесу. *Ефективна економіка*. 2011. № 12. 4 с. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2011_12_57.
19. Савельєва О. М. Правове регулювання відносин в агросфері : монографія / за заг. ред. М. В. Шульги. Харків : Друк. Мадрид, 2017. 208.
20. Алексеев С. С. Общая теория права. Москва : ВЕЛБИ, Проспект, 2008. 576 с.
21. Аграрне право України : підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк та ін. ; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 608 с.